

# KULTURMILJÖUTREDNING TOLVFORS BRUK

Gävle stad och kommun  
Gävleborgs län  
2020

*Anders Altner, Sofia Hedén och Ulrika Olsson*





# KULTURMILJÖUTREDNING TOLVFORS BRUK

Gävle stad och kommun  
Gävleborgs län  
2020

Rapport 2020:12

*Anders Altner, Sofia Hedén och Ulrika Olsson*

## **Länsmuseet Gävleborgs rapportserie**

Rapportserien innefattar rapporter inom länsmuseets verksamhetsområden arkeologi, bebyggelsehistoria, byggnadsvård, kulturmiljövård, etnologi, konst- och kulturhistoria.

Du kan själv ladda hem rapporter i PDF-format från länsmuseets hemsida [www.lansmuseetgavleborg.se](http://www.lansmuseetgavleborg.se)

Rapporter, böcker och mycket annat kan Du köpa/beställa i länsmuseets butik [butiken@xlm.se](mailto:butiken@xlm.se) eller 026-65 56 35.

Utgivning och distribution:  
Länsmuseet Gävleborg  
Södra Strandgatan 20, 802 50 Gävle  
[www.lansmuseetgavleborg.se](http://www.lansmuseetgavleborg.se)

© Länsmuseet Gävleborg 2020

Omslagsbild: Anders Altner i den stenskodda rännen som ligger inom tidigare Bäckebro koloniområde. Foto: Ulrika Olsson, Länsmuseet Gävleborg, 2020-05-20.

Staten har rätt att sprida dokumentationsmaterialet och rapporten enligt CC BY-licens. Lantmäteriverkets kartor omfattas ej av denna licens.

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande MS2010/01366.

ISSN 0281-3181

Print: Länsmuseet Gävleborg



## INNEHÅLL

|                                                                                                                                                                                                  |    |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----|
| Bakgrund .....                                                                                                                                                                                   | 5  |
| Metod och frågeställning .....                                                                                                                                                                   | 5  |
| Topografi och fornlämningsmiljö .....                                                                                                                                                            | 6  |
| Historiska kartor och skriftliga källor .....                                                                                                                                                    | 7  |
| Avgränsning.....                                                                                                                                                                                 | 7  |
| Tolvfors bruk – kort historik.....                                                                                                                                                               | 7  |
| Har Tolvfors bruk haft intressen i det aktuella området?.....                                                                                                                                    | 8  |
| Har området varit bebyggt och hur har den bebyggelsen sett ut? Har det funnits strukturer i form av vägar och alléer som har varit samhöriga med befintliga strukturer inom Tolvfors bruk? ..... | 9  |
| Finns det lämningar och strukturer kvar i marken? .....                                                                                                                                          | 11 |
| Tekniska och administrativa uppgifter.....                                                                                                                                                       | 12 |
| Källor .....                                                                                                                                                                                     | 12 |
| Historiska kartor .....                                                                                                                                                                          | 12 |
| Bilagor – kartor och fotografier .....                                                                                                                                                           | 13 |



## BAKGRUND

Inom ramen för planprogram Gävle Västra behöver påverkan på flera olika aspekter studeras varför Läns museet Gävleborg har fått i uppdrag från Livsmiljö, Gävle kommun, att utföra en kulturmiljöutredning i ett område i anslutning till Tolvfors bruk. Utredningen kommer sedan att ingå som del i det planprogram som kommunen ska arbeta fram inför en ny detaljplan.

Brukets centrum, med bland annat arbetarbostäder, magasin, ekonomibyggnader, småtorp, stall och herrgård med flyglar är skyddade som byggnadsminne (BM 12) och ligger utanför utredningsområdet. Utredningen omfattar ett område med väst-östlig sträckning precis norr om byggnadsminnet Tolvfors bruk.



Figur 1. Utredningsområdet är markerat i gult. Tolvfors bruk med bruksgata och herrgård syns i mitten av bilden, direkt söder om gränsen. Foto: Utdrag ur Lantmäteriets ortofoto.

## METOD OCH FRÅGESTÄLLNING

Kulturmiljöutredningen utgår framförallt från det historiska kartmaterial som förvaras på Lantmäteriets historiska kartarkiv. Den tidigaste kartan där Tolvfors finns med är från 1681. Med avstamp från kartorna har fältstudier utförts för att se vilka lämningar och strukturer som finns kvar i området idag.

Arkivstudier har genomförts på såväl Gävle kommunarkiv som i museets eget arkiv. En tidigare arkeologisk utredning i området har flera beröringspunkter med aktuell utredning och har därför varit värdefull i arbetet (Altner 2020). Jan Lundells uppsats *Tolvfors bruk 1644–1977 från 1977*, har varit till god hjälp. Uppsatsen är välskriven och utgår från primärkällor. Uppsatsens fokusområde är dock brukets centrum, men den rymmer en del information även utanför detta förhållandevis lilla område. Vidare har skriften *Tolvfors, Historia – Historier och människor*, av Rolf Gunnar Andersson, Eva Claesson och Olle Gäfvert, utgiven 2002, studerats. Slutligen har boken *Historien om Sättra-Förr och nu*, utgiven 2015 använts. Författare till den är Hans Larsson, Betty Hansson, Kerstin Larsson, Hans-Erik Hansson, Mats Qvarnström, Väinö Helgesson och Sten Hillman.

I denna rapport besvaras de från uppdragsgivaren formulerade frågorna under separat uppställda rubriker. I texten hänvisas vidare till kartmaterial och fotografier som närmare visualiserar texten. Kartor och fotografier ligger samlade i bilaga längst bak i rapporten.

Nedan följer de frågor som finns specificerade i uppdragsbeskrivningen:

- Har Tolvfors bruk haft intressen i det aktuella området?
- Har området varit bebyggt och hur har den bebyggelsen legat och sett ut?
- Har det funnits strukturer i form av vägar och alléer som har varit samhöriga med befintliga strukturer inom Tolvfors bruk?
- Finns det lämningar och strukturer kvar i marken?

Som en del i denna kulturhistoriska analys kommer Läns museet Gävleborg att leverera GIS-baserade data i form av shapefiler (punktobjekt, linjeobjekt och områdespolygoner) och georefererade historiska kartor som denna analys bygger på. Shapefilerna redovisar ägoförändringar kring Tolvfors bruk under perioden 1681–1968, historiska kommunikationsvägar, bebyggelse och kvarvarande strukturer samt registrerade fornlämningar från samma period. Shapefilerna levereras i koordinatsystemet SWEREF 99 TM.

## TOPOGRAFI OCH FORNLÄMNINGSMILJÖ

Planområdet utgörs främst av skogsmark med inslag av igenväxande åkermark och odlingsmark, samt tidigare villabebyggelse. Området skärs av befintliga järnvägsspår i Bergslagsbanan. Naturmark förekommer i Bäckebröbackens dalgång och i någon mån i området mellan Bergslagsbanan och Hamnleden. Jordarterna består i väst av sandig morän med enstaka inslag av glacial lera. Den östra delen av planområdet berör Enköpingsåsens östra avstickare som övergår i bland annat Hedesunda-, Valbo- och Sätträåsen som består av isälvsediment och postglacial sand.

Mellan Gävle och Valbo och längs med båda sidorna av Gävleån och Kungsbacken finns ett flertal registrerade blästbrukslämningar och fyndplatser med slaggförekomst. Vidare påträffas förhistoriska boplatser, gravfält och gravar. Från historisk tid finns flertalet registrerade by- och gårdstomter, husgrunder och lägenhetsbebyggelse, samt enstaka industrier i form av kvarnar, sågverk och järnbruk.

Inom planområdet finns tre registrerade lämningar efter lägenhetsbebyggelse (L1951:3852, L1951:5009 och L1951:5010), två mindre fossila åkrar (L2020:2838), två stenbrott (L2020:5202 och L2020:5204), samt en husgrund efter ekonomibyggnad (L2020:2837). Lägenhetsbebyggelserna L1951:5009 och L1951:5010 utgör övrig kulturhistorisk lämning, medan L1951:3852 är borttagen utan villkor under 1970–1980-talen, se *Figur 14*.

Under hösten år 2019 och våren 2020 utförde Läns museet Gävleborg en arkeologisk utredning inom delar av det nu aktuella planområdet. I samband med utredningen påträffades flertalet husgrunder efter ekonomibyggnader, ytor med fossil åker, en slaggförekomst bestående av masugnsslagg och ett stenscott avrinningsdike. Av de påträffade husgrunderna och fossila åkerytor är endast en husgrund och två åkerytor övrig kulturhistorisk lämning. Resterande lämningar utgör sentida husgrunder tillkomna under 1900-talet och därtill rester av fossila åkerytor som brukats till och med 1970-talet. I samband med utredningen iaktogs potentiella ytor som kan innehålla förhistoriska lämningar efter järnframställning och förhistorisk bebyggelse från bronsålder och järnålder på båda sidorna av Bäckebröbacken (Altner 2020). Längs med åsarna har de

äldre färdvägarna legat, marken är väl-dränerad och väl lämpad för boplatsbebyggelse. Vidare är det tydligt i Gästrikland att flertalet av de registrerade gravfälten ligger längs med åsarna. Där åsarna kombineras med vattendrag, sjöar och myrmarker påträffas också många av Gästriklands blästplatser.

## HISTORISKA KARTOR OCH SKRIFTLIGA KÄLLOR

Det historiska kartmaterialet som berör utredningsområdet omfattar perioden från år 1681 till och med den ekonomiska kartan från 1954. Under 1600-talet till och med 1700-talet finns endast två kartor och en beskrivning över ägorna kring Tolvfors.

1681 års karta utgör en geometrisk avmätningsskarta över Sättra bys och Gävle stads ägor inom Sättra bys rågång.

1736 års karta utgör en geometrisk avmätningsskarta över Sättra bys, Nynäs, Tolvfors bruk och Gävle stads ägor inom Sättra bys rågång.

1785 års ägobytesbeskrivning berör handlingar angående markbyten mellan Sättra, Nynäs och Tolvfors bruk under åren 1754, 1761, 1783 och år 1785.

1873 års karta utgörs av laga skifteskartan och berör Sättra bys, Nynäs, Tolvfors bruk och Gävle stads ägor inom Sättra bys rågång.

Ekonomiska kartan år 1954 visar betydlig förändring i markanvändning inom utredningsområdet, men hänvisar inte till ägoförhållanden mellan Gävle stad och Tolvfors herrgård.

I kommunarkivet finns fastighetsregister med kartor och avstyckningshandlingar från år 1940 och 1958 som visar de ytor inom utredningsområdet som Gävle stad köper loss från Tolvfors herrgård.

## AVGRÄNSNING

Tolvfors bruksarkiv förvaras på Kommunarkivet i Gävle. Arkivmaterialet är mycket omfattande och utgörs till stor del av handskrivna handlingar. Dessa har inte varit möjliga att studera närmare i någon större utsträckning då det skulle ha varit mycket tidskrävande.

## TOLVFORS BRUK – KORT HISTORIK

Tolvfors bruk privilegierades år 1644 och räknas därmed till ett av de äldsta järnbruken i Gästrikland. Järnhantering hade dock pågått där en tid innan brukseran. Redan 1622 gav kung Gustaf II Adolf borgarna i Gävle rättigheter att anlägga hammarsmedjor i ”Gefle och Testebo åarne”.

När så bruket startades upp skedde detta genom ett bolag bestående av tre personer; Elias Gavelius, borgmästare i Gävle, Johan Eskilsson, borgmästare i Söderhamn, samt borgaren Rasmus Carlsson från Gävle. Tolvfors hade en gynnsam placering i anslutning till forsar och vattenkraft, kolningsbar skog samt hade goda transportmöjligheter.

Redan under 1650-talet splittrades det första bolaget och ett nytt bildades. Vid samma tid förefaller den första masugnen ha varit i dåligt skick. Renoveringen av denna, samt en viss utvidgning av bruket, skedde efter att Albrekt Behm

ensam tagit över hela bruket 1668. Förutom Tolvfors ägde han även Forsbacka bruk och Hilleviks masugn.

Den äldsta bevarade kartan där Tolvfors finns med är daterad 1681. På kartan syns en smedja söder om bron och en kvarn på norra sidan. Strax norr om kvarnen ligger en bebyggelse, som skulle kunna vara den äldsta bruksgården vid Tolvfors. Någon bebyggelse för brukets arbetare finns inte utmärkt på kartan. Ännu under 1690-talet köptes brukets kol in från bönder i Valbo socken. Bruket hade således ingen egen skog vid tiden.

Efter Behms död 1679 drevs Tolvfors bruk vidare under blandade ägoformer fram till 1740-talet då Matthias Bock på Nisshyttan i Dalarna köpte det. Redan 1751 sålde han halva Tolvfors bruk till överstelöjtnanten och riddaren Lorentz Nicklas Söderhielm. Vid tiden innehades delar av området som ingår i denna utredning av bruket. Med ägoskiftet inträdde en ny era för Tolvfors bruk. Tidigare hade inga bruksägare varit bofasta på bruket, där bodde endast förvaltare och bruksarbetare. Eric Söderhielm blev den första brukspatronen som bosatte sig vid bruket och i och med detta påbörjades planläggningen av ett modernt bruk med arbetarbostäder efter en bruksgata, herrgård med flyglar och ekonomibyggnader, ladugård mm. En ny plankarta upprättades av Carl Gustaf Söderhielm, son till Eric, år 1790. Under slutet av årtiondet påbörjades en ombyggnad av herrgården. Smedsbostäderna efter bruksgatan, liksom dess ekonomibyggnader, uppfördes under samma årtionde. Planläggningen är till stor del bevarad än idag.

Under 1870-talet börjar Söderhielm mer och mer omvandla Tolvfors till skog- och jordbruk med boskapsskötsel. I och med det tillkom en del nya byggnader främst för djurhållning. Bruksmiljön rymde köksträdgårdar, potatisland och bete. I anslutning till herrgården fanns en park och trädgård. Bruket köpte in mer om mer av den kringliggande marken från framförallt Sättra. Via kartan från laga skiftet, 1873, kan vi konstatera att hela området för den nu aktuella utredningen, ligger under Tolvfors bruk. Bruksverksamheten lades slutligen ner år 1896. Det sista stora bygget på Tolvfors var kraftverket, som uppfördes kring 1900.

Bruket och dess ägor förblev i den Söderhielmska släkten i över 200 år. Genom två köp, 1959 och 1968, köpte Gävle stad upp mark som tidigare legat under Tolvfors och även dagens Sättra.

## HAR TOLVFORS BRUK HAFT INTRESSEN I DET AKTUELLA OMRÅDET?

Som redan nämnts i den korta historiken ovan hade Tolvfors bruk från början inte några egna skogsområden. Ännu under slutet av 1690-talet köptes kolet in från bönder i Valbo socken. Kartan från **1681** styrker detta, då markerna inom utredningsområdet ligger under antingen Sättra by eller Gävle stad. Med ägor avses på denna karta, *Figur 2* - och följande kartbilder - hagar, åkrar eller ängar. Övrig omarkerad mark inom utredningsområdet utgörs av skog, vilken ligger under Sättra by.

**1736** års karta, *Figur 3*, redovisar ytor som tidigare låg under Sättra, men som nu ligger under Tolvfors bruk. Dessa ytor ligger i nära anslutning till Gävleån och brukets centrum. Fortfarande handlar det om förhållandevis små ytor.

Fram till mitten av 1700-talet skedde flera ägobyten av bruket, och med dem införskaffades allt mer mark från Sättra by. I handlingar upprättade **1785** framgår att bruksägare Söderhielm vid olika tillfällen, år 1754, 1761 och 1783 genomfört ”jordabyte” och genom detta utökat sina ägor. Någon samtida karta som redovisar de nya ytorna har dock inte återfunnits. Av den anledningen redovisas



även dessa ytor på 1736 års karta, *Figur 4*. Genom kartbilden kan vi utläsa att bruket nu innehar mark i utredningsområdets södra och sydöstra del samt mot väster, precis utanför utredningsområdets södra gräns. Gävle stad och Sättra by innehar ägor i områdets östra del. Den största delen av området, omarkerat på kartan, utgörs fortfarande av skogsmark under Sättra by.

Vid laga skifte **1873**, *Figur 5*, ligger i princip hela utredningsområdet under Tolvfors bruk. Gävle-Dala järnväg, anlagd under andra halvan av 1850-talet, löper från öst till väst i områdets södra del. Spårområdet sträcker sig cirka 100 meter norr om bruksgatan med arbetarbostäder.

När vi så slutligen landar i den ekonomiska kartan från **1954**, *Figur 6*, har Gävles stadsgräns utökats mot norr. Tolvfors område ryms nu under Gävle stad, men ligger inom fastighetsägaren Söderhielms ägor. I områdets östra och sydöstra del finns mindre ytor som ligger under Gävle stad. Under slutet av 1950-talet påbörjades avyttring till Gävle stad av såväl Tolvfors ägor, som Sättras och Nynäs ägor. Stadens inköp i området avslutades i slutet av 1960-talet. Alla ägor som tidigare låg under Tolvfors bruk, ligger sedan dess under Gävle stad.

## **HAR OMRÅDET VARIT BEBYGGT OCH HUR HAR DEN BEBYGGELSEN SETT UT? HAR DET FUNNITS STRUKTURER I FORM AV VÄGAR OCH ALLÉER SOM HAR VARIT SAMHÖRIGA MED BEFINTLIGA STRUKTURER INOM TOLVFORS BRUK?**

Allt sedan den första kartan som vi har studerat kan vi konstatera att utredningsområdet till största del har varit obebyggt, men med enstaka ekonomibyggnader som förmodligen utgjorts av lador. Först under början av 1900-talet sker en tätare exploatering framförallt i områdets östra och sydöstra del, där Gävle stad börjar köpa upp mark från Tolvfors. Nedan följer en kronologisk genomgång av kartmaterialet där byggnader och vägar är markerade. Tabeller med beskrivning av typ av byggnad på respektive karta, är placerad i anslutning till kartorna.

På den första kartan från **1681** finns knappt någon bebyggelse inom utredningsområdet. Det bestod då till största del av skog. I *Figur 7* finns tre byggnader markerade. Nummer 1 utgör en lada, vilken förmodligen ligger under Gävle stad. Nummer 2 markerar ”Gård under Sättra by” och nummer 3 är en kvarn som ligger på Sättras ägor vid Bäckebrobacken. En väg sträcker sig från södra till norra sidan av ån, genom bruket och vidare mot nordöst. Strax öster om kvarnbyggnaden viker en avtagsväg ner mot sydöst.

På kartan från **1736**, *Figur 8*, utgör nummer 1 ”Bastugutomt”, vilken torde rymma byggnader. Onummerad, sydväst om tomten, ligger gården under Sättra by, som även finns markerad på kartan från 1681. Vägen över ån och genom bruket, ligger kvar i ungefär samma läge och sträckning mot nordöst. Från bastugutomtens södra del löper en korsande väg i mjuk kurva upp mot nordväst och skogarna under Sättra.

Vid Laga skifte, i kartan från **1873** kan vi se att en mängd byggnader tillkommit i området. I princip hela utredningsområdet ligger nu under Tolvfors bruk. Byggnader och vägar redovisas i *Figur 9*. Till största del utgör huskropparna lador eller annan typ av ekonomibyggnad. Dessa är belägna vid odlings- eller hagmarker. Byggnad nummer 6 ligger invid järnvägen. Efter förfrågan till

Sveriges Järnvägmuseum om byggnaden möjligen skulle ha kunnat vara en banvaktarstuga, har vi dock fått nekande svar. Någon sådan i området vid Tolvfors har aldrig funnits. Precis norr om de så kallade Tolvforstorpen (som ännu idag är bevarade och belägna i anslutning till bruksgatan) ligger en huskropp markerad som ”Kalkbod”, nummer 18. I områdets norra del, precis vid bäcken i Bäckebo, ligger ”Bäckebrotorpet” med två bostadshus med ekonomibyggnader. Torpet var inget dagsverkstorp, men många som bodde i husen arbetade åt Tolvfors bruk. Torpet revs i början av 1940-talet. I och med Söderhielms modernisering av bruket under slutet av 1700-talet, syns även en uppstyrring av vägverket på kartan från laga skiftet. Vi kan se hur vägarna har distinktare dragningar nära bruksområdet och herrgården, för att mer lättas upp längre ut i ägorna. Från herrgården sträcker sig en allé i öst-västlig riktning, vidare mot de vägar som leder upp mot ägor i norr samt mot ägor i riktning Lexe. Från herrgården finns även en väg mot nordöst och Bäckebrotorpet. Vägen är kvar i ungefär samma läge som på 1700-talskartan. Järnvägsspåret som löper i öst-västlig riktning genom utredningsområdet har dock till viss del skurit av tidigare strukturer.

På en karta upprättad efter en ritning ur Tolvfors bruksarkiv, **1804**, syns alléerna kring herrgården tydligt, *Figur 10*. På bilden syns hur allén väster om herrgården går samman i en mjuk kurva med allén mot bruksgatan. På bilden syns även hur en allé sträcker sig rakt ut mot öster från herrgården. Denna väg tycks dock inte finnas kvar på 1873 års karta.

På den ekonomiska kartan, från **1954**, *Figur 11*, har området utökats med fler byggnader för bostäder. I kartans mitt finns tre små gårdar med tillhörande ekonomibyggnader, belägna norr om järnvägen. Dessa uppfördes sannolikt under början av 1900-talet. Gården med numrering 1–2 byggdes som tjänstebostad åt bokhållaren vid Tolvfors bruk och döptes därefter till ”Bokhållars”. Från år 1900 och ett 30-tal år framåt hyrdes huset av hovfotograf Carl Larsson och nyttjades av honom som sommarbostad. Gården kom därefter att kallas ”Larssons”. Foto: *Figur 15 och 16*. Gården med numrering 5–8 utgör Rättarboställe, foto: *Figur 17*.

Huskroppen nummer 4, precis norr om järnvägen, finns kvar på samma plats sedan laga skifteskartan. De större huskropparna strax norr om järnvägen, nummer 9–13, utgörs av byggnader hörande till den ridskoleverksamhet som grundades av Bertil Clevestål 1952. Ridskoleverksamheten bedrevs vid Tolvfors fram till 1987 då den flyttades till Lerviks Ridcenter. Byggnaderna rymmer bland annat stall och ridhus. Se foton, *Figur 18–20*.

I utredningsområdets nordöstra del ligger Bäckebroskolan, nummer 23. Skolan uppfördes 1873 och byggdes på med ytterligare en våning 1914. Skolan revs sommaren 1979. Fotografi, *Figur 23*. I områdets östra del påbörjades exploatering av villor under 1920-talet och området tycks till stor del vara utbyggt på kartan från 1954. Intill villorna, i nära anslutning till spårområdet, anlades Bäckebo koloniområde 1928 av Söderhielm, nummer 32. Till en början fick kolonisterna själva arrendera sina lotter, men ett tiotal år senare bildade de en egen förening som arrenderade marken och övertog skötseln i området. Fotografier, *Figur 21–22*. I takt med att stadsdelen Sätra växte fram under 1960- och 1970-talen skapades behov av en genomfartsled från staden. 1978 utrymdes Bäckebo koloniområde och de 66 kolonisterna erbjöds nya lotter i Strömsbro. Området skulle enligt stadsplan utgöra park och gatumark och en del av det behövde tas i anspråk för Skånbergsledens utbyggnad.

Beträffande vägar ser vi hur Lexevägen anlagts och sträcker sig utmed spårets södra sida. I och med detta har sambandet mellan allén från herrgården och vägen över spåret och vidare norröver mot Pingeltorp, ytterligare försvagats sedan järnvägens anläggande. Alléns sammanhang med vägen i nord-sydlig



riktning genom bruket och vidare över ån, har också försvunnit. Nu är det den sistnämnda vägen som i rak linje ansluter mot vägen mot Pingeltorp. Den tidigare dragningen av vägen från herrgården och mot nordöst har även den skurits av och förskjutits i och med Lexevägens tillkomst.

## FINNS DET LÄMNINGAR OCH STRUKTURER KVAR I MARKEN?

Inga av de tidiga strukturer vi sett på kartorna från 1600- och 1700-talet finns idag avläsbara i markerna. När vi däremot kommer fram till slutet av 1800-talet och laga skiftet, så finns det ännu ett fåtal lämningar kvar, *Figur 12*. Vi har en rest från en lada i områdets västra del och i övrigt några åker- och ängsytor nordväst om järnvägsspåret. En del vägsnuttar från tiden återstår fortfarande, tydligast de inom brukets centrum, som ligger utanför utredningsområdet.

Från 1950-talets kartbild återstår flera lämningar, *Figur 13*. Till största del utgörs de av åker- och ängsmarker, men också av husgrunds- och trädgårdsrester. De sistnämnda lämningarna utgörs av de tre gårdarna utefter vägen mot Pingeltorpet samt efter ridskolans byggnader. En intressant lämning är den stenskodda rännan som löper inom det tidigare koloniområdet och har sin mynning i Bäckebröbacken. Rännan avslutas med stensatta trappsteg ner i bäcken, som precis där också har stenskodda kanter i och med närheten till järnvägsbron som löper över bäcken. Rännans stensättning sträcker sig omkring 50 meter åt öster innan den övergår i ett dike med jordsidor och botten. Enligt muntlig uppgift som Sättrakännaren Sten Hillman har tagit del av har rännan tidigare haft funktion som ett avrinningsdike som kom från Røjningen, belägen cirka 1 km nordöst om den stenskodda delen. Att rännan är stenskodd i dess västra del ha att göra med närheten till banvallen. Uppgifterna är dock inte verifierade.

De flesta lämningar har förstörts i samband med dragning av Sätrahöjden och Skånbergsleden under 1960- och 1970-talet. Betydlig påverkan på lämningar har även dragningen av Hamnleden i början av 1980-talet. Utefter Hamnleden, i planområdets mitt, ligger på- och avfart mot Sätra och Sätrahöjden, vilket inneburit stora ingrepp i de äldre vägstrukturerna och bebyggelseområdena.

Registrerade kulturhistoriska lämningar återges i *Figur 14*. Påträffade lämningar registreras inte per automatik i Riksantikvarieämbetets kulturminnesregister då det finns tydliga krav på vad som bör registreras där. De lämningar som har registrerats inom området är tillkomna efter år 1850 och utgör enligt Kulturmiljölagen då *Övriga kulturhistoriska lämningar*. Läns museet Gävleborg har i samband med en tidigare utförd arkeologisk utredning i området åt Trafikverket lämnat rekommendationer till Länsstyrelsen Gävleborg att inga ytterligare arkeologiska åtgärder är nödvändiga i relation till de nu registrerade kulturhistoriska lämningarna (Altner 2020).

Det är Länsstyrelsen Gävleborg som beslutar om ytterligare arkeologiska åtgärder är nödvändiga i samband med markingrepp inom eller i anslutning till registrerade lämningar eller i miljöer där fornlämningar kan tänkas påträffas.

## TEKNISKA OCH ADMINISTRATIVA UPPGIFTER

Beställare: Livsmiljö Gävle, Gävle kommun  
Gävle kommun ärendenummer: 6365  
Länsmuseet Gävleborgs dnr: 1034/341  
Projekttid: maj – augusti 2020  
Projektgrupp: Anders Altner, Sofia Hedén och Ulrika Olsson  
Koordinatsystem dataleverans: SweRef 99 TM  
Arkivmaterial förvaras i länsmuseets arkiv.

## KÄLLOR

Altner, A. 2020. *Logistikcentrum och nytt dubbelspår Gävle C – Gävle V*. Arkeologisk utredning, steg 1. Lexa, Näringen, Gävle och Sättra. Gävle: Länsmuseet Gävleborg.

Lundell, J. 1977. *Tolvfors bruk 1644–1977*. Studier av en bruksmiljö och dess förändring under 300 år. Uppsats. Institutionen för konstvetenskap. Uppsala universitet.

Andersson, R-G, Claesson, E. Gäfvert, O. 2002. *Tolvfors, Historia – Historier och människor*. Gävle: Lexa Fastighetsägarförening.

Hansson, B.; Hansson, H-E.; Helgesson, V.; Hillman, S.; Larsson, H.; Larsson, K. och Qvarnström, M. 2015. *Historien om Sättra, Förr och nu*.

## HISTORISKA KARTOR

### Lantmäterimyndigheternas arkiv:

21-hil-35, Sättra by Hille sn, Geometrisk avritning år 1681.  
21-hil-38, Sättra Hille sn, Delning år 1736.  
21-gäs-38, Lexevreten ovan Tolvforsbron, Övrig karta år 1773.  
21-hil-586, Tolvfors bruk, ägobyte, beskrivning år 1785.  
21-val-115, Lexeskogen Valbo sn, Övrig karta år 1786.  
21-hil-195, Sättra by Hille sn, Laga skifte år 1876.  
21-val-398, Lexeskogen, Valbo sn, Ägobytningskarta år 1883.  
21-hil-avs276 - 21-hil-avs301, Sättra by Hille sn, Avsöndring år 1918–19.  
2180–2664, Sättra, Gävle stad, Avstyckningskarta år 1925.

### Lantmäteristyrelsens arkiv:

V20-22:1, Sättra Hille sn, Geometrisk avmätning år 1736.  
V20-1:7, Hille sockenkarta år 1854.  
V20-22:5, Sättra by Hille sn, Laga skifte år 1873.  
21-hil-308, Gävle kommun, övrig karta år 1920.

### Rikets allmänna kartverks arkiv:

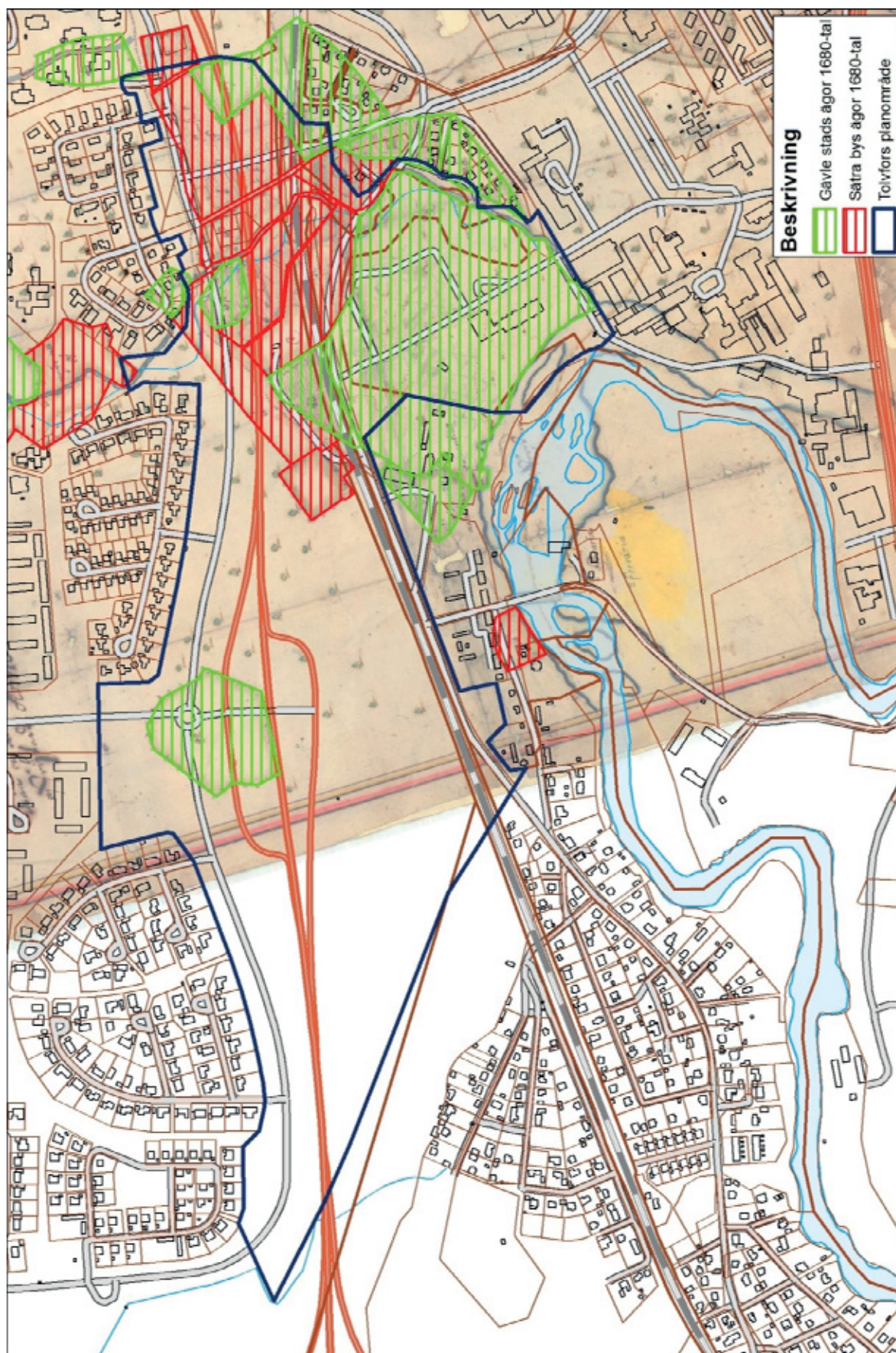
J133-13h6e55, Strömsbro, Ekonomiska kartan år 1955.  
J133-13h5e67, Gävle, Ekonomiska kartan år 1967.

### Lantmäteriets fastighetsdatabas:

Stadsäga 1351 Lit A, 1359 Lit B och 1360 Lit C.  
2180-8287. Handlingar angående avstyckning av stadsägor nr 1351, 1352, 1353, 1359 och 1360.

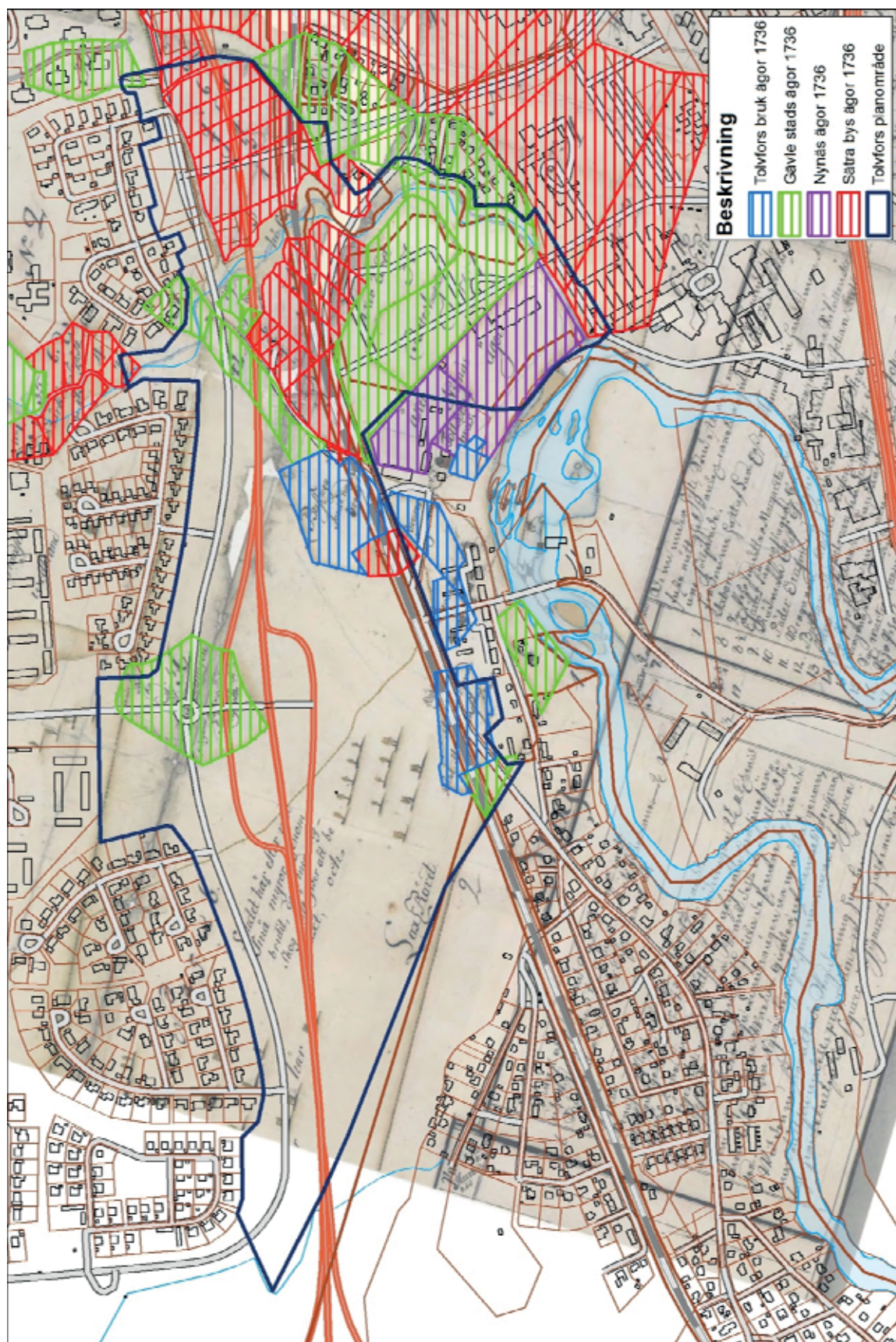


## BILAGOR – KARTOR OCH FOTOGRAFIER



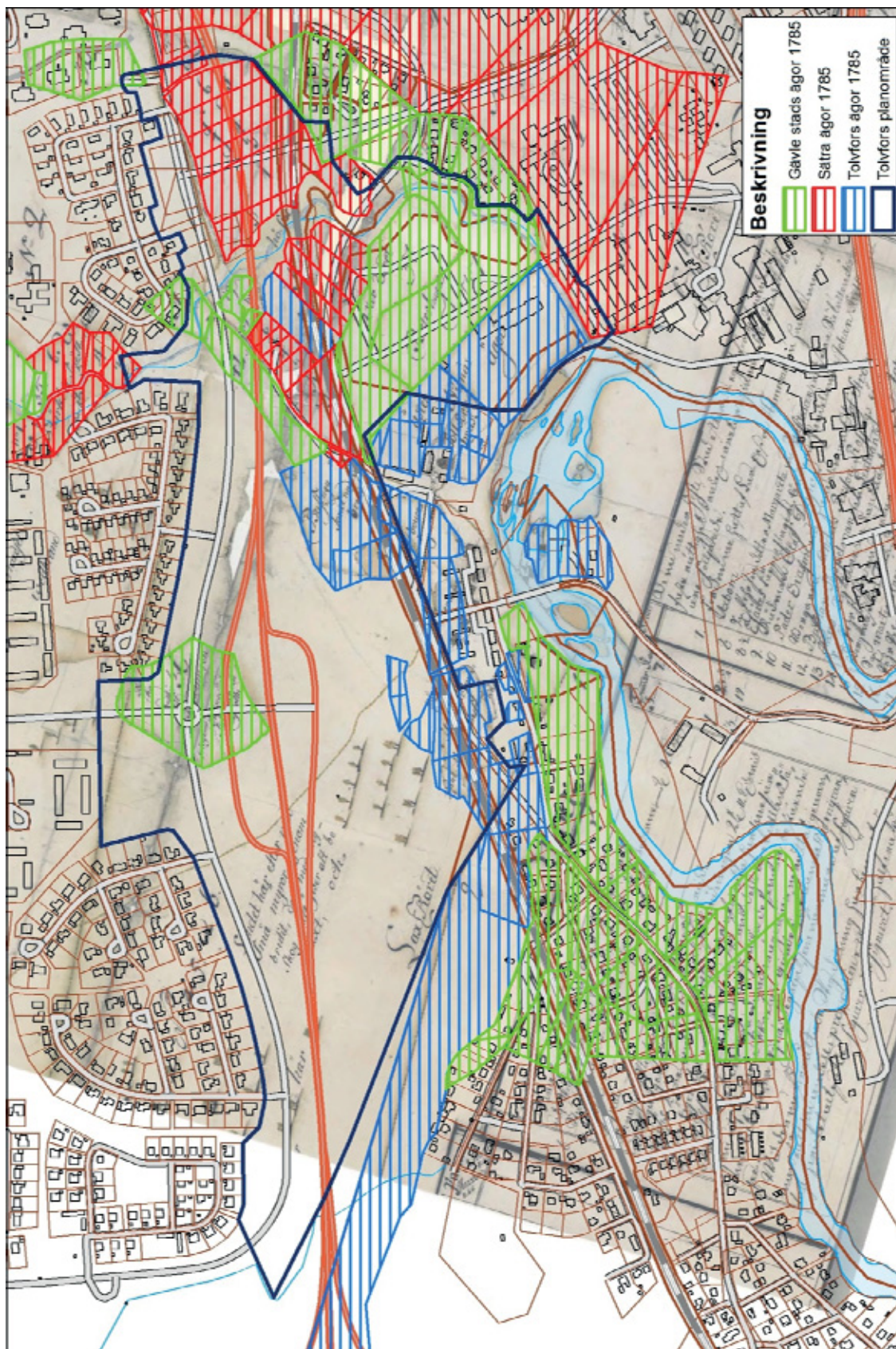
Figur 2. Ägoförhållanden under 1600-talet. Utdrag ur Lantmäteriets fastighetskarta. I Bakgrunden ligger 1681 års avmätningsskarta (21-hil-35).





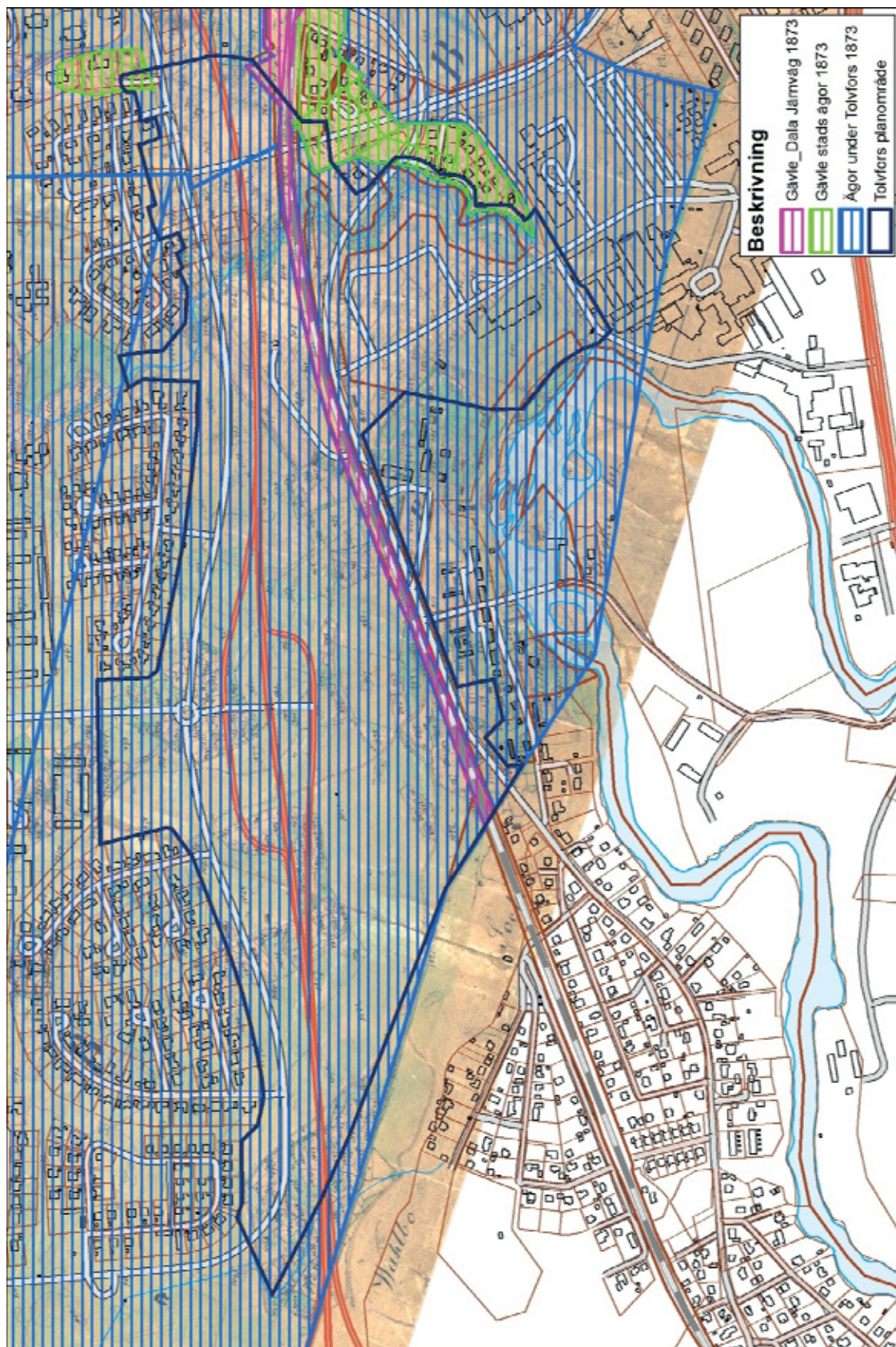
Figur 3. Ägoförhållanden under 1700-talet. Utdrag ur Lantmäteriets fastighetskarta. I Bakgrunden ligger 1736 års avmättningskarta (V20-22:1).





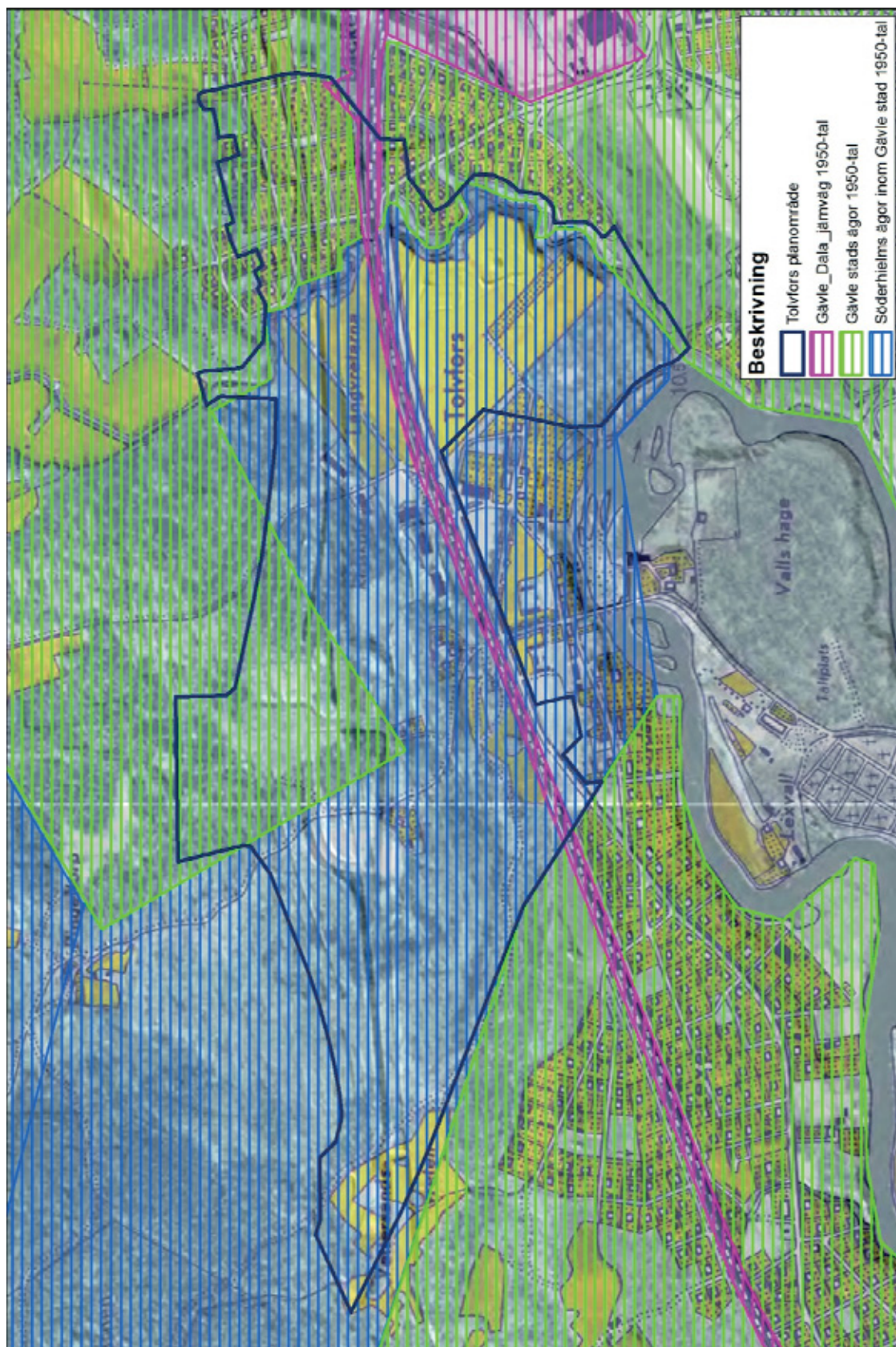
Figur 4. Ägoförhållanden under 1700-talet. Utdrag ur Lantmäteriets fastighetskarta. I Bakgrunden ligger 1736 års avmätningsskarta (V20-22:1) efter 1785 års ägobytesbeskrivning (21-hil-586).





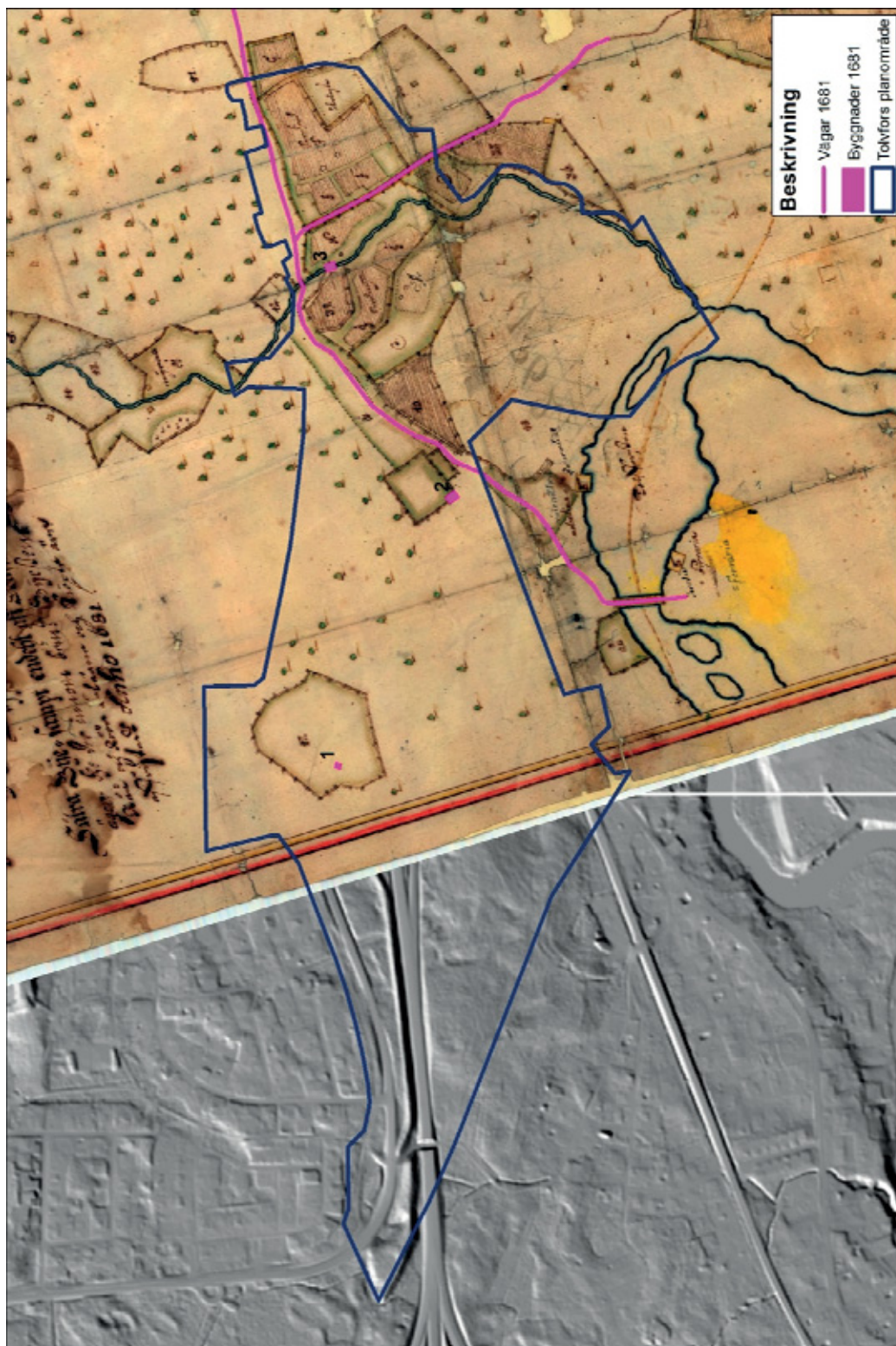
Figur 5. Ägoförhållanden under 1800-talet. Utdrag ur Lantmäteriets fastighetskarta. I Bakgrunden ligger 1873 års Laga skifteskarta (V20-22:5).





Figur 6. Ägoförhållanden under 1900-talet. I Bakgrunden ligger 1954 års ekonomiska karta (J133-13h6e55) efter kommunarkivets kartor och avstyckningshandlingar från år 1940.

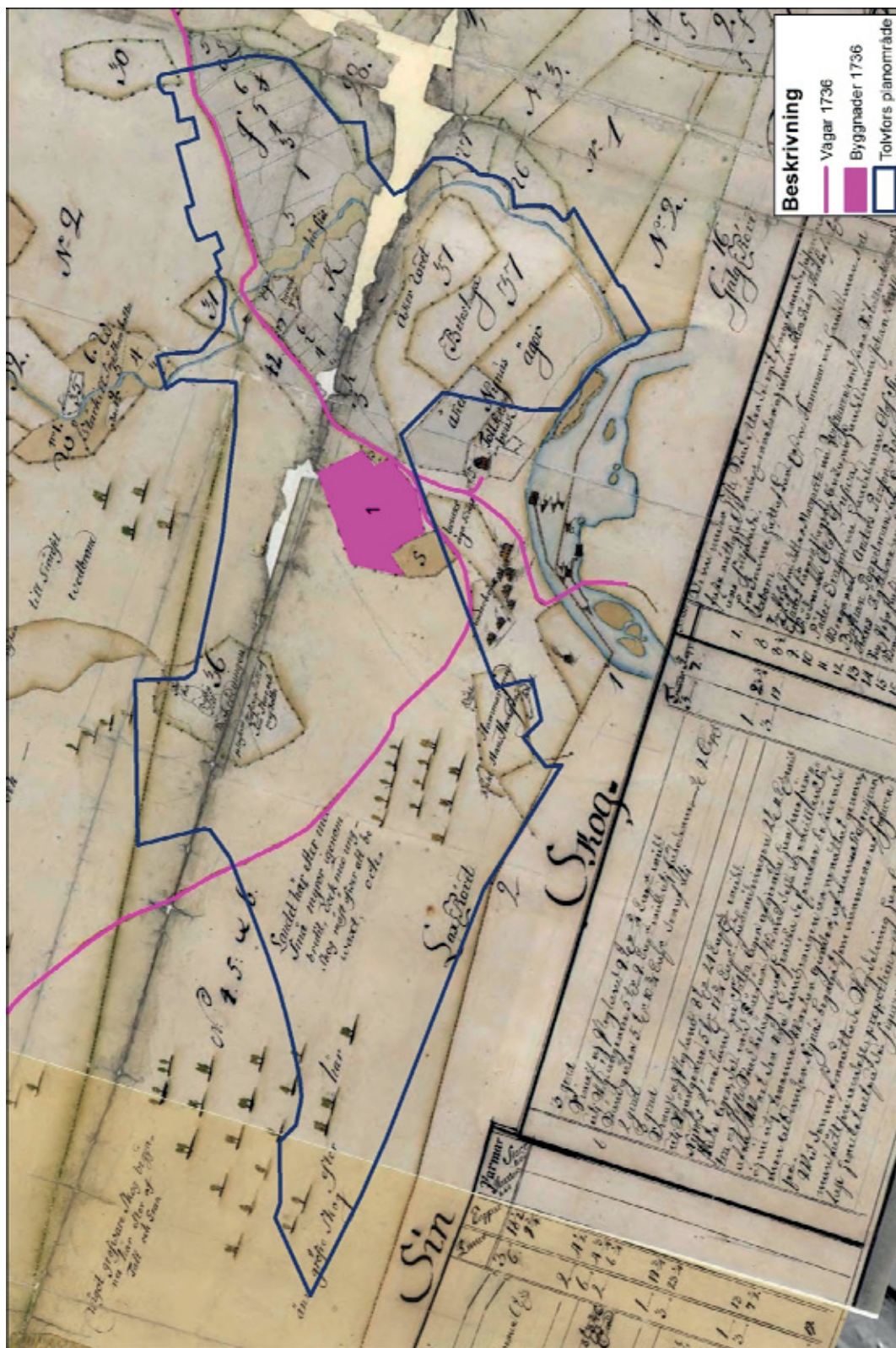




Figur 7. I Bakgrunden ligger 1681 års avmätningsskarta (21-hil-35), visar byggnader och vägar.

| Karta år 1681, byggnader och vägar |                              |
|------------------------------------|------------------------------|
| 1                                  | Ekonomibyggnad troligen lada |
| 2                                  | Gård under Sättra by         |
| 3                                  | Kvarnbyggnad                 |

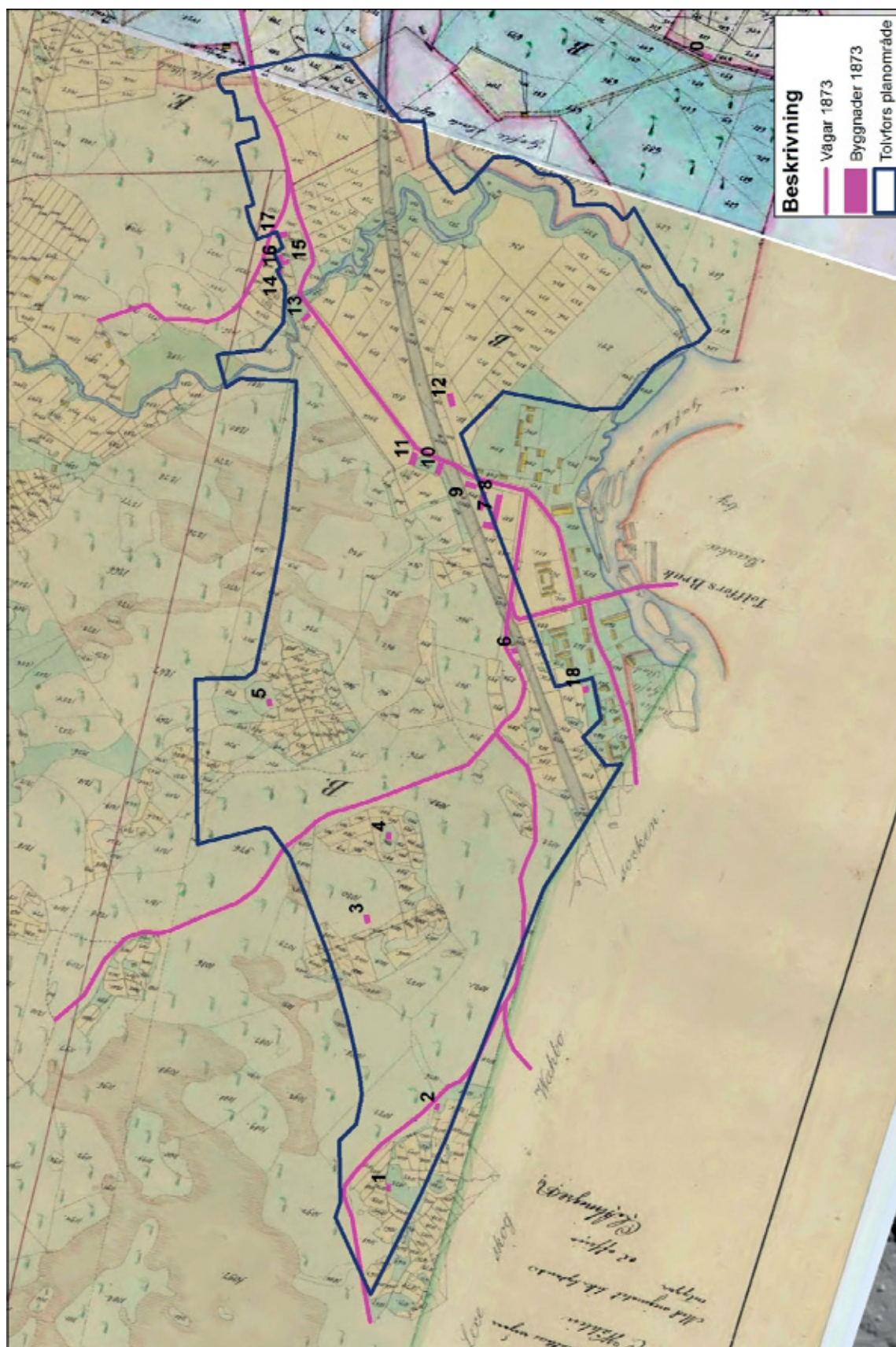




Figur 8. I Bakgrunden ligger 1736 års avmätningsskarta (V20-22:1), visar byggnader och vägar.

| Karta år 1736, byggnader och vägar |                                                     |
|------------------------------------|-----------------------------------------------------|
| 1                                  | Bastugutomt, namnet antyder byggnader               |
| 2                                  | SV om Bastugutomten, sannolikt gård under Sättra by |





Figur 9. I Bakgrunden ligger 1873 års Laga skifteskarta (V20-22:5), visar byggnader och vägar.

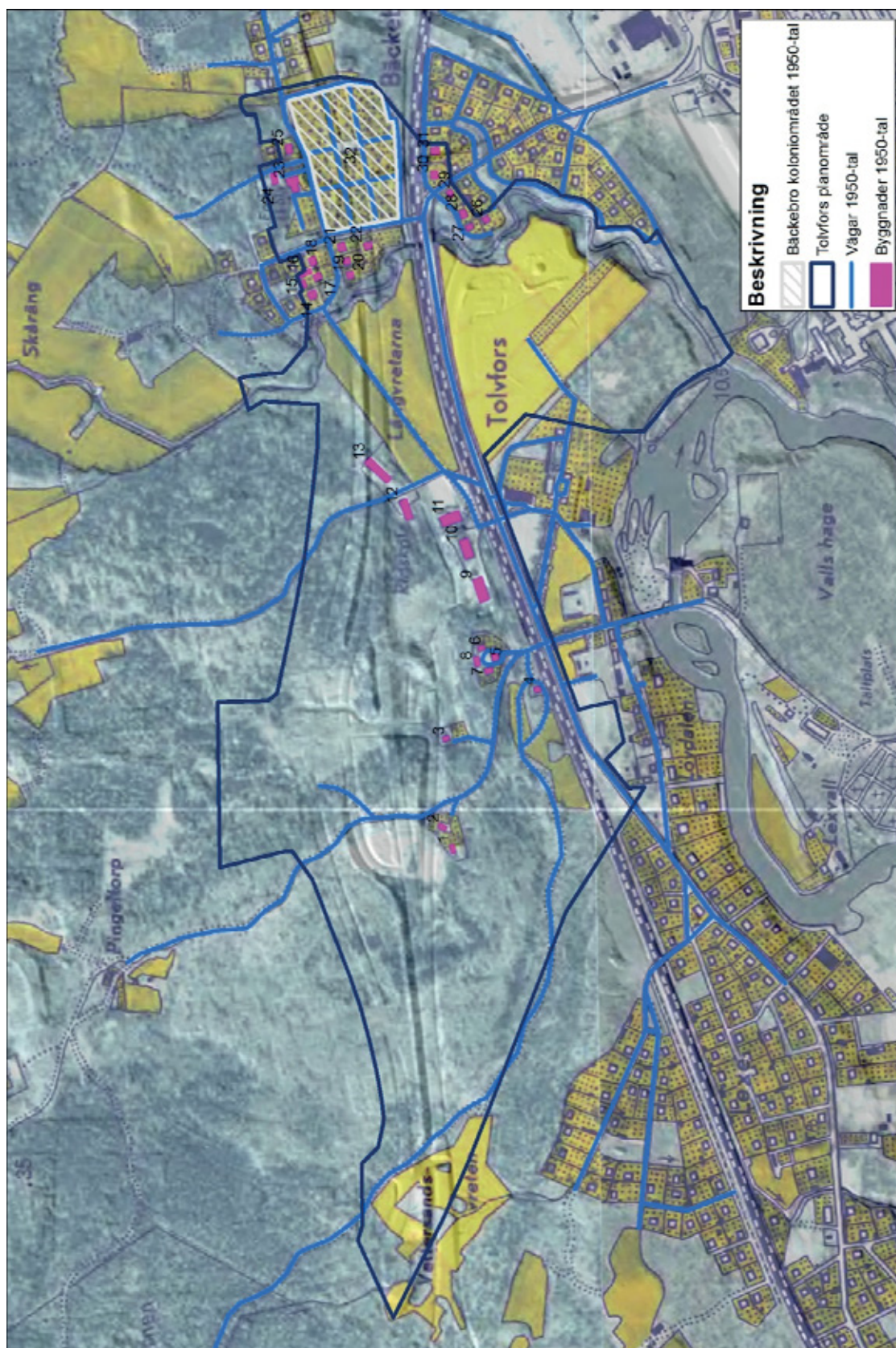


| <b>Karta år 1873, byggnader och vägar</b> |                                     |
|-------------------------------------------|-------------------------------------|
| 1                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 2                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 3                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 4                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 5                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 6                                         | Okänd bruksbyggnad                  |
| 7                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 8                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 9                                         | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 10                                        | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 11                                        | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 12                                        | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 13                                        | Ekonomibyggnad troligen lada        |
| 14                                        | Ekonomibyggnad under Bäckebrötorpet |
| 15                                        | Bäckebrötorpet                      |
| 16                                        | Bäckebrötorpet                      |
| 17                                        | Ekonomibyggnad under Bäckebrötorpet |
| 18                                        | Kalklada                            |



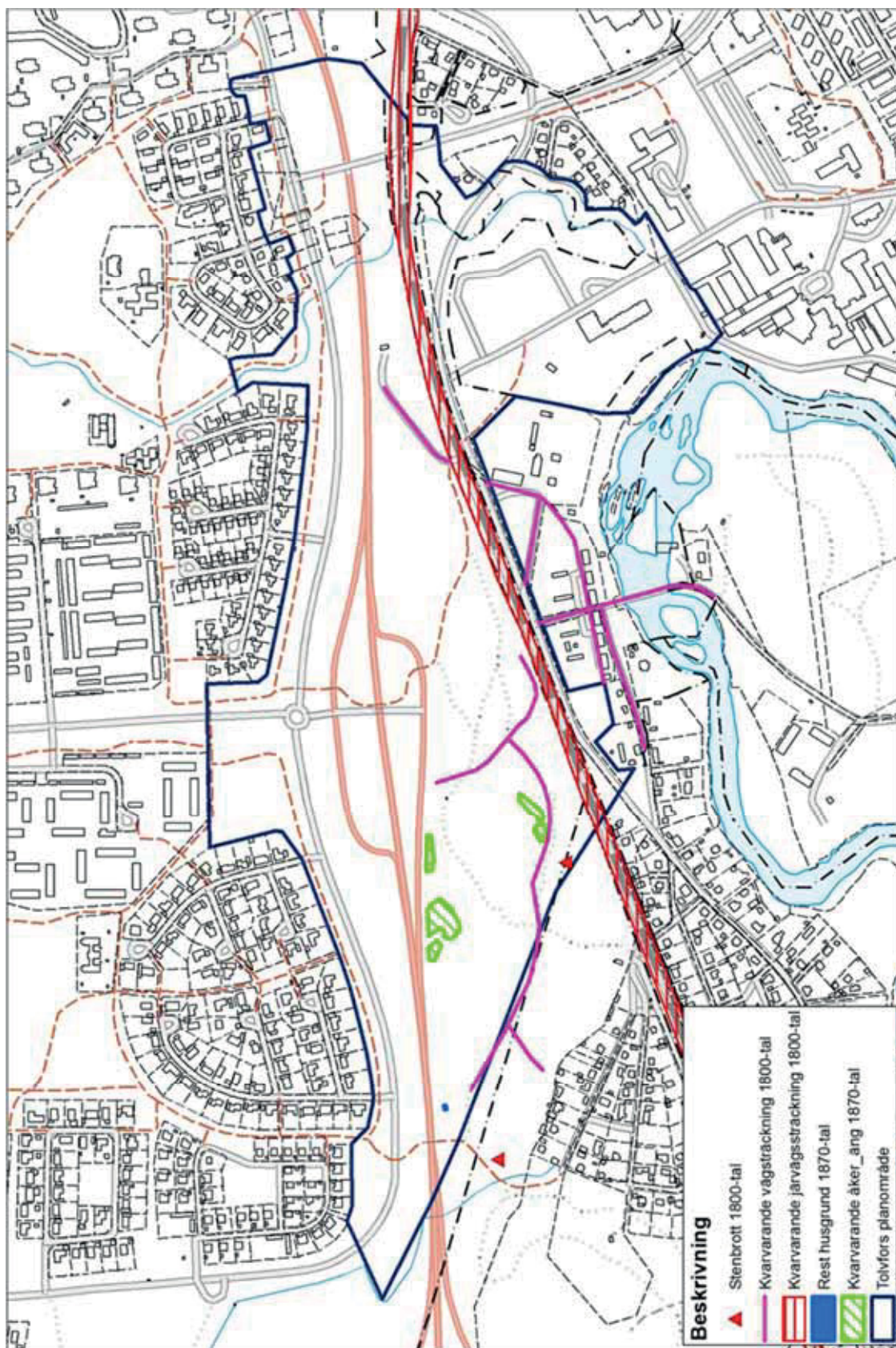
Figur 10. Karta upprättad efter ritning från 1804, ur Tolvfors bruksarkiv. Teckning ur boken Tolvfors, Historia – Historier och människor, 2002.





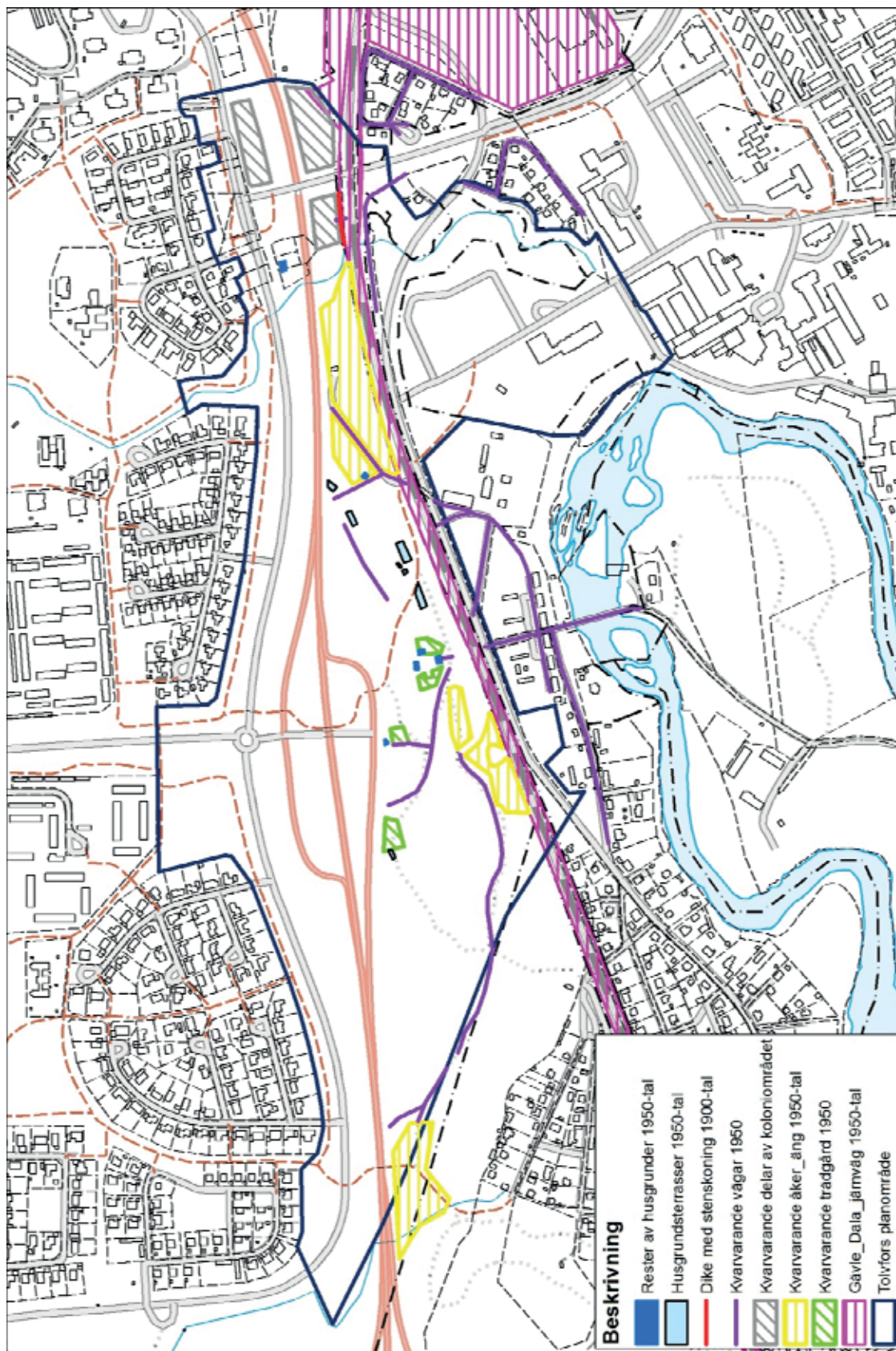


| <b>Karta år 1954, byggnader och vägar</b> |                                      |
|-------------------------------------------|--------------------------------------|
| 1                                         | Bokhållars, ekonomibyggnad           |
| 2                                         | Bokhållars, boningshus               |
| 3                                         | Boningshus                           |
| 4                                         | Boningshus (enligt symbol på kartan) |
| 5                                         | Rättarbostaden, boningshus           |
| 6                                         | Rättarbostaden, boningshus           |
| 7                                         | Rättarbostaden, boningshus           |
| 8                                         | Rättarbostaden, ekonomibyggnad       |
| 9                                         | Ekonomibyggnad                       |
| 10                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 11                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 12                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 13                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 14                                        | Boningshus                           |
| 15                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 16                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 17                                        | Boningshus                           |
| 18                                        | Boningshus                           |
| 19                                        | Boningshus                           |
| 20                                        | Boningshus                           |
| 21                                        | Boningshus                           |
| 22                                        | Boningshus                           |
| 23                                        | Bäckebo skola                        |
| 24                                        | Ekonomibyggnad                       |
| 25                                        | Boningshus                           |
| 26                                        | Boningshus                           |
| 27                                        | Boningshus                           |
| 28                                        | Boningshus                           |
| 29                                        | Boningshus                           |
| 30                                        | Boningshus                           |
| 31                                        | Boningshus                           |
| 32                                        | Bäckebo kolonimråde                  |



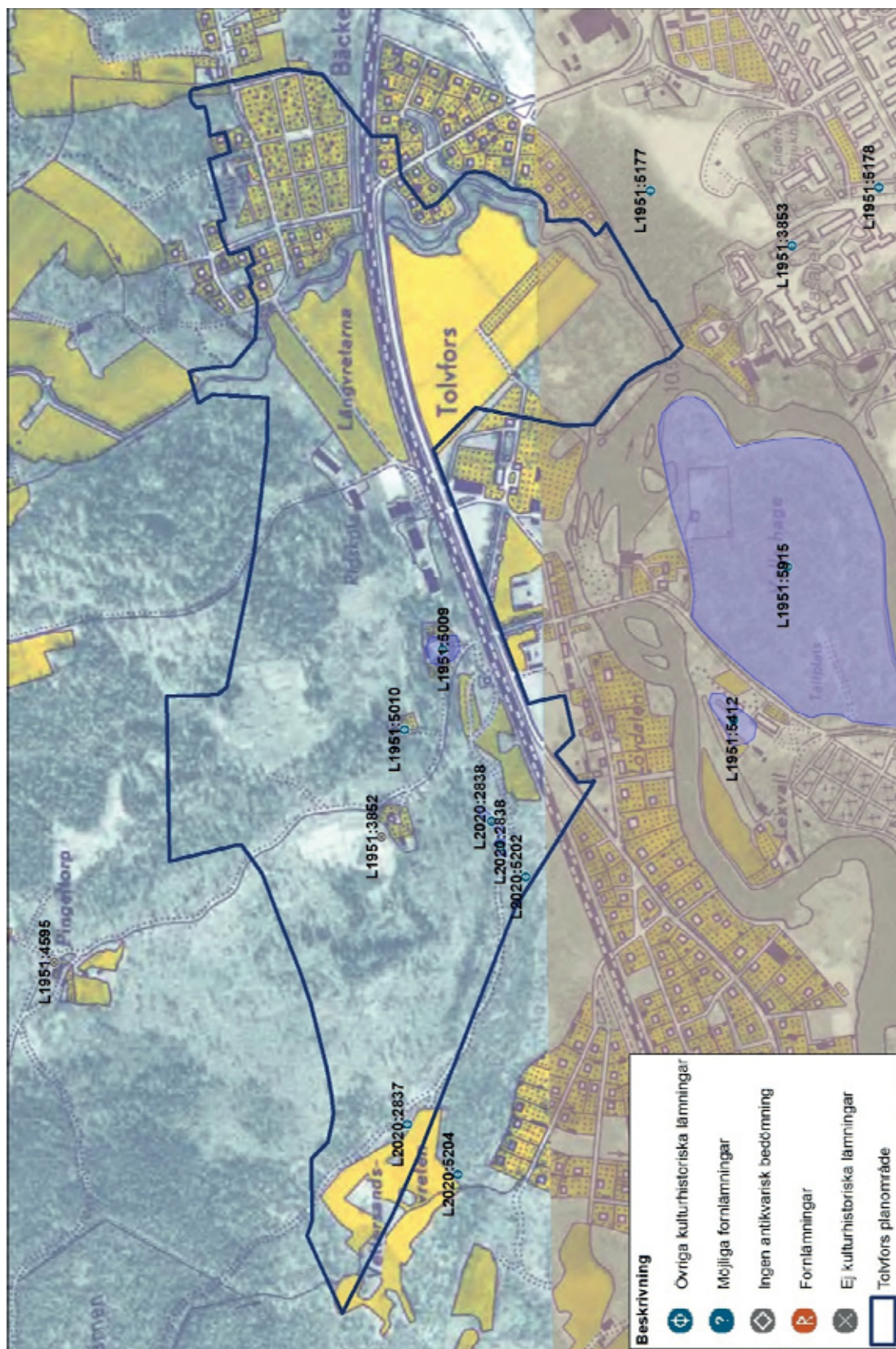
Figur 12. Utdrag ur Lantmäteriets fastighetskarta. Kvarvarade strukturer och lämningar i relation till laga skifteskartan år 1873.





Figur 13. Utdrag ur Lantmäteriets fastighetskarta. Kvarvarade strukturer och lämningar i relation till ekonomiska kartan år 1954.





Figur 14. Registrerade kulturhistoriska lämningar markerade på den ekonomiska kartan från 1954 (J133-13h6e55). Tabellen nedan redovisar registrerade lämningar.



| <b>Id/L-nr</b>    | <b>Typ</b>  | <b>Antikvarisk bedömning</b>  | <b>Beskrivning</b>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  | <b>Förslag på Åtgärd</b> |
|-------------------|-------------|-------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------|
| <b>L2020:2837</b> | Husgrund    | Övrig kulturhistorisk lämning | Byggnad kopplad till jordbruk enligt laga skifteskartan år 1873, troligen efter lada. Möjlig rest av syllstenrader påträffade, samt taktegel.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       | Ingen åtgärd             |
| <b>L2020:2838</b> | Fossil åker | Övrig kulturhistorisk lämning | Fossil åker, utritad i laga skifteskartan år 1873. Enstaka röjningsröse i åkerns ytterkant, 2–4 m st och 0,3–0,4 m h.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               | Ingen åtgärd             |
| <b>L2020:2838</b> | Fossil åker | Övrig kulturhistorisk lämning | Fossil åker, utritad i laga skifteskartan år 1873. Enstaka röjningsröse i åkerns ytterkant, 2–4 m st och 0,3–0,4 m h.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                               | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:3852</b> | Husgrund    | Registreras ej                | Ekonomibyggnad tillhörande L1951:3852 enligt ekonomiska kartan. I marken finns antydning till terrassering. Inga syll eller grundstenar synliga.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                    | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:3852</b> | Husgrund    | Borttagen                     | L1951:3852. Uppgift om husgrund enligt ekonomen. Tillkommen under 1900-talets första hälft. Borttagen utan villkor i samband med vägbygge.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                          | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:5010</b> | Husgrund    | Övrig kulturhistorisk lämning | L1951:5010. Husgrund, delvis bortschaktad i samband med vägbygge. Södra delen av grunden till boningshuset finns kvar i marken, ca 4x3 m (Ö-V) av betongsyll. Norra delen borta av vägskärning. Ca 5 m ÖSÖ om finns igenfylld brunn, ca 1 m diam, av cement ringar. Övertäckt med bråte och oljetunna. Ca 10 m syd om finns terrasserad infart ca 7 m l (N-S), 5 m br och 0,3 m h med stensatt kant av 0,2–0,4 m st stenar och mindre odlingsyta XLM 41. I området finns ca 10 röjningsrösen, 2x2-5x3 m st, 0,4 m h av 0,2–0,5 m st stenar kopplat till jordbruk enligt laga skifteskartan år 1873. | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:5009</b> | Husgrund    | Övrig kulturhistorisk lämning | L1951:5009. Boningshus enligt ekonomen. Lämningen består av tre boningshus och en ekonomibyggnad. På plats iaktogs fyra låga terrasseringar som överensstämmer med kartan, ca 10x5 m st. I anslutning till enstaka tegelsten och cementblock.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:5009</b> | Husgrund    | Övrig kulturhistorisk lämning | L1951:5009. Boningshus enligt ekonomen. På plats iaktogs en låg terrassering som överensstämmer med kartan, ca 10x5 m st (N-S).                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:5009</b> | Husgrund    | Övrig kulturhistorisk lämning | L1951:5009. Ekonomibyggnad. På plats iaktogs en låg terrassering som överensstämmer med kartan, ca 10x5 m st (Ö-V). I anslutning till enstaka cementblock och järnskröt. Troligen förråd, lada.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     | Ingen åtgärd             |
| <b>L1951:5009</b> | Husgrund    | Övrig kulturhistorisk lämning | L1951:5009. Boningshus enligt ekonomen. På plats iaktogs en låg terrassering som överensstämmer med kartan, ca 10x5 m st (N-S).                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     | Ingen åtgärd             |
| <b>L2020:5202</b> | Stenbrott   | Övrig kulturhistorisk lämning | Brytyta, ca 15x8 m st (NÖ-SV). Borrhål i markfasta block, ca 1,5 m st, i SSÖ sluttande moränmark.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                   | Ingen åtgärd             |
| <b>L2020:5204</b> | Stenbrott   | Övrig kulturhistorisk lämning | Brytyta, ca 10x4 m st (NÖ-SV). Borrhål i markfasta block, ca 1 m st, i SSV sluttande moränmark.                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                     | Ingen åtgärd             |



*Figur 15. Bostadshuset vid Bokhållars, senare Larssons, foto från 1971. Gården är markerad med nummer 1–2 på figur 11. Fotot är något beskuret. Foto ur Läns museet Gävleborgs samlingar, XLM.S71-699-8.*



*Figur 16. Bokhållars sedd från väster. Foto från 1971. Gården är markerad med nummer 1–2 i figur 11. Foto ur Läns museet Gävleborgs samlingar, XLM.S71-699-6.*





*Figur 17. Rättarbostället, markerat med nr 5–8 på figur 11. Foto: Gävle kommunarkiv.*



*Figur 18. Tolvfors ridskola 1974. Byggnaden i förgrunden är nummer 13 i figur 11. I bakgrunden skymtar byggnad nummer 12. Foto: Gävle kommunarkiv.*



*Figur 19. Flygfoto från väster 1969. Rättarbostället i mitten på bild till vänster, ridskolans byggnader strax ovanför. Vid talldungen i mitten på bilden högst upp, framför de nybyggda flerfamiljshusen i Sättra, skymtar Bäckebo skola. Framför skolan sträcker sig villaområdet och koloniområdet i utredningsområdets östra del. Notera även allésystemen inom bruksområdet. Allén väster ut från herrgården mötte tidigare allén som går genom bruksgatan genom en mjuk kurva. Mötet försvagades i och med järnvägens ankomst under slutet av 1850-talet och suddades ut ytterligare då Lexevägen drogs fram i mitten på 1900-talet. Foto: Gävle Kommunarkiv.*





*Figur 20. Flygfoto från söder, förmodligen från 1969. Rättarbostaden syns i förlängningen av vägen genom bruksgatan. Vägen kantades av allé, liksom vägen som sträcker sig väster om herrgården. Öster om rättarbostaden syns de byggnader som rymde ridskoleverksamhet. Foto: Gävle kommunarkiv.*



*Figur 21. Flygfoto från söder 1958. "Blåsåsbacken med Sättra och koloniområdet Bäckebo". Bäckebo skola syns till höger i bildens övre del. Foto ur Läns museet Gävleborgs samlingar, XLM.FLYG2262.*





*Figur 22. Bäckebro koloniområde 1941. Fotot är taget från väster. Bäckebro skola syns i vänstra ytterkanten. Foto ut Länsmuseet Gävleborgs samlingar, XLM.CL008245-1.*



*Figur 23. Bäckebro skola, uppförd 1873, riven 1914. Fotot är från 1942. Foto ur Länsmuseet Gävleborgs fotosamling, XLM.CL.008252-11.*





*Figur 24. Anders Altner, Länsmuseum Gävleborg, går i den stenskodda ränna som mynnar ut i Bäckebröbacken helt tätt inpå järnvägsbron som leder över densamma. Foto: Ulrika Olsson, Länsmuseum Gävleborg, 2020-05-20.*



*Figur 25. Trappsteg leder ner från den stenskodda rännan till Bäckebröbacken.  
Foto: Ulrika Olsson, Läns museet Gävleborg, 2020-05-20.*









